3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՅԻ ՈՒ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արևմտահայ բուրժուազիայի ու պրոլետարիատի ձևավորումը տեղի էր ունենում սուլթանական բռնապետության հայահալած և եվրոպական տերությունների Թուրքիայում վարած գաղութային քաղաքականության պայմաններում։

Բուրժուազիայի առանձին հատվածներ, մասնավորապես վաշխառուական շերտերը, արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորվեցին ավելի շուտ։ Կ. Պոլսում հաստատված հայ մեծահարուստների մի մասը սուլթանների արքունիքում վստահություն էր ձեռք բերել և պատասխանատու պաշտոններ էր վարում։ Նրանք հիմնականում զբաղվում էին վաշխառությամբ (սեղանավորությամբ կամ սառաֆությամբ), վարկավորելու փաշաներին կամ այլ պաշտոնյաների, վաճառականներին, անգամ սուլթաններին։ XIX դարի առաջին կեսին ամիրաները կազմեցին սեղանավորների մի «հակա ընկերություն»՝ անատոլիական ու ռումելիական մասնաճյուղերով։ Առաջինն իր գործակալների միջոցով հավաքում էր Անատոլիայի, իսկ երկրորդը՝ Ռումելիայի պետական հարկերը[29]։

Արևմտահայ վաշխառուական բուրժուազիան առավել ազդեցիկ էր XIX դարի առաջին կեսին։ Ղրիմի պատերազմից հետո, երբ Թուրքիայում հաստատվեցին արտասահմանյան բանկերը, հայ սեղանավորների դերն ընկավ։ Նրանք գերազանցապես սկսեցին գործել ազգային միջավայրում։ Հայ վաշխառուները տարբեր գործարքներ էին կնքում անմիջական արտադրողների հետ։ Նրանք տոկոսով պարտք էին տալիս և շահույթը ստանում դրամով, գյուղատնտեսական մթերքներով, անասուններով կամ պարտքի դիմաց խլում էին պարտապանների հողամասը[30]։

XIX դարի 80—90-ական թվականներին և հատկապես XX դարի սկզբին արևմտահայ վաշխառուական կապիտալն սկսեց արտամղվել նորելուկ թուրքական վաշխառուական կապիտալի կողմից։ «Այսօր Փոքր Ասիայի մեջ չկա մի գիւղ,— գրում էր «Երկրի ձայն» թերթը,— ուր կարևոր դեր չխաղայ... Թուրքերուն դրամագլուխը, իսկ բազմաթիւ են այնպիսի գիւղեր, որոնք գրեթէ ամբողջովին մաս կը կազմեն հարուստ թիւրքի դրամագլխին»[31]։ Այնուամենայնիվ, հայ վաշխառուները երկրի մի շարք շրջաններում դեռ առաջնակարգ դեր էին խաղում։

XIX դարի կեսերին Թուրքիայի՝ կապիտալիստական աշխարհին մերձեցման հետևանքով աշխուժացավ արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան։ Կ. Պոլսի սառաֆներից կամ սեղանավորներից շատերը, թողնելով վաշխառությունը, զարկ տվին առևտրին։ Կ. Պոլսում ու եվրոպական քաղաքներում նրանք հիմնեցին առևտրական տներ և սկսեցին զբաղվել գերազանցապես մանուֆակտուրային ու երկաթեղեն ապրանքների առևտրով։ Նրանց գործարքները ուժեղացան նաև Եգիպտոսում, Սիրիայում, Լիբանանում, Կիլիկիայում և

---

29 Տե՛ս «Մասնակի պատմութիւն հայ մեծատուններու 1400-էն 1900», գրեց Ց. Գ. Մ., Կ. Պոլիս, 1909, էջ 130։

30 Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում, մասնավորապես Տարոնում ու Վասպուրականում, վաշխառությունը հայտնի էր արաբական սելֆ, սալաֆ կամ սելֆի անուններով, որ նշանակում էր կանխավճար։

31 «Երկրի ձայն», 1906, № 8, էջ 14։

Սև ծովի հարավային շրջաններում։ Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում հայ առևտրականները հոդակվեցին ոսկու, Աղանայում, Մարաշում, Տարսոնում, Մերսինում՝ բամբակի ու արմատեղենների, Սամսունում, Տրապիզոնում և Սամսիայում՝ մանուֆակտուրային ապրանքների առևտրով։ Նրանցից ոմանք նշանավորվեցին նույնիսկ Ռումինիայի ցորենի առուծախով։ 1875 թ. հայերը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ էին արտահանում ասիական զանազան գործվածքներ, հատկապես գորգեր։

Արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան որոշակի դեր էր խաղում նաև Թուրքիայի ցամաքային առևտրում։ Թոքատում, Կեսարիայում, Զիլեում, Մարզվանում, Յոզղատում և այլ քաղաքներում հայ վաճառականներն իրենց ձեռքն էին վերցրել առևտրի բաղմաթիվ ճյուղեր։ XIX դարի 60—70-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հանդես եկան մի շարք հարուստ վաճառականներ։ Նրանցից շատերը կազմեցին առևտրական միություններ կամ ընկերություններ։ Սակայն այստեղ մեծագումար առևտրականները սակավաթիվ էին։ Այսպես, Վանում 1889 թ. կար 276 վաճառական, որոնցից 6-ն ուներ 5000—10000, 20-ը՝ 1000—2500, իսկ մնացած 250-ը՝ 200—1000 անգլիական ոսկի[32]։ Մեծագումար դրամատերերն ունեին իրենց գործակալները՝ օգաչիները[33], որոնք նրանց ապրանքը իրացնում էին երկրի զանազան քաղաքներում ու գյուղերում։

Դարավերջին սկսեց ուժեղանալ թուրքական առևտրական բուրժուազիան։ Թուրքերն իրենց ձեռքն առան անասունների և անասնապահական մթերքների առևտուրը։ «Մանուֆակտուրան, մանրավաճառությունը և նմանօրինակ առևտրականներն, ուր չէին երևնար մահմեդականները, սկսած են այժմ նույնպես անոնք գրաւել»[34]։ Ընդսմին այդ վայրէջքին, արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան դեռ կարևոր դեր էր խաղում Թուրքիայի ու Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում։

Առևտրական կապիտալի զարգացումը դրական դեր էր կատարում քաղաքի ու գյուղի միջև տնտեսական կապերի ամրապնդման և, հետևաբար, ներքին շուկայի ընդլայնման գործում։ Այն նպաստում էր նաև հետամնաց Թուրքիայի մերձեցմանը առաջավոր կապիտալիստական աշխարհին։ «Վաճառականը,— գրում է Ֆ. Էնգելսը,— հեղափոխող տարրն է այն հասարակության մեջ, որտեղ առաջ ամեն ինչ անշարժ էր»[35]։

XVIII դարի վերջերից և հատկապես XIX դարի առաջին կեսին արևմտահայ առևտրավաշխառուական կապիտալը որոշակի քայլեր է կատարում շրջանառության ոլորտից արտադրության ոլորտն անցնելու ուղղությամբ։ Ամիրաների մի մասը, հատկապես Տատյանների նշանավոր գերդաստանը ակտիվորեն մասնակցում էր թուրքական պետության ձեռնարկած գործարանների ու ֆաբրիկաների կառուցմանը։ Կայսրության մայրաքաղաքում և ծովափնյա որոշ վայրերում մեկը մյուսի հետևից բացվում են գործարաններ ու ֆաբրիկաներ։ Դարի վերջերին դրանց թիվն արդեն հասնում էր 1500-ի, որոն-

---

32 Տե՛ս «Մշակ», 1889, հունիսի 17, № 67։

33 Թուրքերեն odəçi բառից, որ նշանակում է ցրիչ։

34 «Երկրի ձայն», 1906, № 9, էջ 13։

35 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 25, ч. II, издание второе, М., 1972, стр. 475.

ցից 60-ն ուներ ժամանակակից սարքավորում[36]։ Այդ ձեռնարկությունների մի զգալի մասը կառուցում են հայ կապիտալիստները։ Այսպես, 60—70-ական թվականներին նրանք Կ. Պոլսում հիմնում են նավաշինական գործարան ու ծխախոտի մշակման ֆաբրիկա, 70—80-ական թվականներին Զմյուռնիայի մերձակայքում ընկած Գրբգաղաճ քաղաքում՝ բամբակի մշակման, ալյուրի ու ձեթի արտադրության գործարաններ, 80—90-ական թվականներին Եգիպտոսում (մասնավորապես Ալեքսանդրիայում ու Կիզայում) և Սիրիայում՝ ծխախոտի, երկաթի մշակման և կտավի արտադրության ֆաբրիկաներ[37]։

Հայ կապիտալիստներն արդյունաբերական օջախներ են հիմնում կայսրության նաև արևելյան շրջաններում։ Դեռ 1850-ական թվականների սկզբներին նրանք կառուցում են կտավագործական գործարաններ Այնթապում, ապա Մարաշում և Արաբկիրում, այնուհետև՝ Կեսարիայում, Մարզվանում, Ուրֆայում, Ամասիայում և այլուր։

Սակայն սուլթանական կառավարությունը, ելնելով թուրքական նոր զարգացող բուրժուազիայի շահերից, արգելակում էր ոչ միայն արևմտահայ առևտրավաշխառուական, այլև արդյունաբերական բուրժուազիայի զարգացումը։ Թուրքական կառավարության հայահալած և եվրոպական տերությունների դաղութային քաղաքականության պատճառով արևմտահայ արդյունաբերական բուրժուազիան առևտրավաշխառուական բուրժուազիայի համեմատությամբ թույլ էր զարգացած։ Այդուհանդերձ, հայ արդյունաբերական բուրժուազիան կարևոր դեր էր խաղում Թուրքիայի տնտեսական կյանքում։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին երկրի 284 ձեռնարկությունների 50%-ը պատկանում էր հույներին, 20%-ը՝ հայերին, 15%-ը՝ թուրքերին, 10%-ը՝ օտարերկրացիներին և 5%-ը՝ հրեաներին։ Արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում հայ բուրժուազիան նույնիսկ գերիշխող էր։

XIX դարի երկրորդ կեսին արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորվում է նաև պրոլետարիատը։ Նրա առաջացումը տեղի է ունենում քաղաքային արհեստավորների ու մանր ապրանքարտադրողների և գյուղի աշխատավոր զանգվածների քայքայման ու աղքատացման հետևանքով։ Արևմտաեվրոպական արդյունաբերական ապրանքների ներթափանցումը Օսմանյան կայսրություն մեծ հարված հասցրեց տեղական արտադրությանը և էսնաֆությանը։ 1891 թ. «Մշակը» գրում էր. «Էսնաֆական նախկին կարգերից այժմ միայն թշվառ փշրանքներ են մնացել։ Նահապետական պարզությունը վերանում է, բարքերը խանգարվում են, ամեն ինչ տակն ու վրա է եղել»[38]։ Մյուս կողմից՝ ապրանքային արտադրության զարգացումը Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում մանրարտադրողների ու արհեստավորների մեջ առաջ էր բերում սոցիալական շերտավորում։ Այդ շերտավորման մասին կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել հետևյալ տեղեկություններից.

---

36 Տե՛ս О. Г. Инджикян, Буржуазия Османской империи, Ереван, 1974, стр. 214.

37 Տե՛ս «Մշակ», 1881, հոկտեմբերի 7 (№ 178)։ «Մասիս», 1881, օգոստոսի 27։ Մ. Մբրմբրեան, Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն և վաճառականք (1740—1890), Կ. Պոլիս, 1908, էջ 131։ Հ. Քոսեան, Հայք ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս, հատ. Բ, Վիեննա, 1899, էջ 149—150։ Արշակ Ալպոյաճեան, Արաբական միացեալ հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը և հայերը (ի սկզբանէն մինչև մեր օրերը), Գահիրէ, 1960, էջ 191—194։

38 «Մշակ», 1891, հունիսի 20 (№ 68)։

1873 թ. «Արծիվ Վասպուրականը» գրում էր. Վանում բնակիչներից «հարիւրէն 5-ը խիստ լաւ կապրին, 45-ը՝ միջակ, իսկ 50-ը՝ վատ»[39]։ Հետագայում չքավորների թիվն այդ քաղաքում գնալով մեծանում է։ 1900-ական թվականների սկզբներին ուսումնասիրողներից մեկը Վանի բնակիչներին բաժանել է չորս խմբի՝ առաջին խմբի մեջ մտնում էին նրանք, ովքեր ունեին տարեկան 60—100 լիրայի եկամուտ, երկրորդում՝ նրանք, ովքեր «ինչ որ շահում են, նույնութեամբ գործածում են», երրորդում՝ նրանք, ովքեր «իրենց վաստակով շատ անգամ չկարողանալով ապրել, պարտք են անում» և չորրորդում նրանք, ովքեր ապրում են վարձու աշխատանքով ու մուրացկանությամբ։ Առաջին խումբը կազմում էր քաղաքի բնակչության 2%-ը, երկրորդը՝ 20, երրորդը՝ 70, իսկ չորրորդը՝ 8%-ը[40]։ Եթե առաջին խումբը համարենք հարուստների, երկրորդը՝ միջակների, իսկ երրորդն ու չորրորդը՝ չքավորների, ապա կտեսնենք, որ Վանի կիսապրոլետարական ու պրոլետարական բնակչության տոկոսը XX դ. սկզբին արդեն հասնում էր 78-ի։ Հայ քաղաքային բնակչության սոցիալական շերտավորման պատկերը մոտավորապես այդպիսին էր նաև երկրի մյուս քաղաքներում։ 1875 թ. մի հաղորդման մեջ նշվում էր, որ Թոքատում «հարուստք սակավաթիւ են, կան արհեստավորներ, որ միջակ դիրքով կ'ապրին... դարձյալ աղքատը մեծ մաս կը կազմե»[41]։

Տնտեսապես քայքայվող արևմտահայերն ու մանր արտադրողները ստիպված էին դիմել վարձու աշխատանքի և համալրել պրոլետարիատի շարքերը։

Սակայն արևմտահայ պրոլետարիատը ստվարանում էր ոչ այնքան քաղաքի ստորին շերտերի, որքան ընչազուրկ գյուղացիության հաշվին։ Թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը, աղաների դաժան հարստահարումը, անձի և գույքի անապահովությունը, հաճախակի կրկնվող անբերրիությունն ու սովը նորանոր զանգվածներ էին արտամղում գյուղացիության շարքերից, որոնք բռնում էին քաղաքի ճամփան։ Նրանք վարձվում էին Արևմտյան Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոններում։ Միայն Սեբաստիայի կուսակալության գործագործության մեջ աշխատում էր 4000—4500 բանվոր, Խարբերդի մետաքսագործական ֆաբրիկայում՝ 300, Արաբկիրի կտավագործական արհեստանոցներում՝ 1000, Վանի նույն տիպի ձեռնարկություններում՝ շուրջ 1500, Կարինի ծխախոտի ֆաբրիկայում՝ ավելի քան 50 բանվոր և այլն[42]։

Բայց Արևմտյան Հայաստանի մի քանի տասնյակ մանր ու միջին և սակավաթիվ խոշոր ձեռնարկությունները, ինչպես նաև մինչկապիտալիստական եղանակներով իրենց տնտեսությունը վարող աղաները կամ նորաթուխ գյուղական կուլակները չէին կարող աշխատանքով ապահովել արտադրության միջոցներից զրկվածների ստվարաթիվ բազմությանը։

Այդ պատճառով էլ աղքատացած զանգվածները հարկադրված էին թողնել հայրենիքը և աշխատանք որոնել Թուրքիայի արևմտյան քաղաքներում, հատկապես Կ. Պոլսում։ Միայն 1878 թ. արտագնացության դիմեցին Վանի գավառից 38000, Մուշի գավառից՝ 17000, Սղերդի գավառից՝ 5000, Քըզիի գավա-

39 «Արծիվ Վասպուրական», 1873, մարտի 17։

40 Տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 33—34։

41 Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Եվդոկիոյ հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 1303։

42 Տե՛ս «Բյուրակն», 1907, էջ 1844։ Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), էջ 190, 193, 195։

ոից՝ 3000, Բիթլիսի գավառից՝ 2800, Քեմախի գավառակից՝ 2000, Դերջանի գավառակից՝ 1000 մարդ[43]։

80-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր գյուղերն արտագնացներ ունեին։ 1887 թ. «Արձագանք»-ը գրում էր. «Այժմ պանդխտութեան վարակումը ծաւալած է ամեն գիւղ, ամեն խրճիթ։ Իւրաքանչիւր ընտանիք իւր թուն նայելով 1—2 և մինչև 4 ու 5 պանդուխտներ ունի այսօր։ Օրինակի համար Մուշի Խաագիւղը, որ ունի 250 տուն, ունի 300—400 պանդուխտ, Նորշենն՝ 200 տուն և ունի 300 պանդուխտ, Բերդակ՝ 120 տուն, ունի 200 պանդուխտ... այսպես և միւս գիւղերը, աւաններն ու քաղաքները»[44]։

Տղամարդկանց հետ միասին արտագնացության են դիմում նաև կանայք։ 1880-ական թվականներին Բաֆֆին գրում էր. «Առաջ գնում էին միայն տղամարդիկ, իսկ այժմ կանայք նույնպես սկսել են օտար երկրներում բախտ որոնել։ Վանեցի կինը, որ իր տան ծածկի տակից չէր դուրս գալիս, որ նրա երեսը մի ուրիշ մարդ չտեսներ, այժմ պանդխտության մեջ վատնում է իր ավանդական համեստությունը»[45]։

Արտագնացները վարձվում էին Թուրքիայի գործարաններում ու արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններում։ Կ. Պոլսի պողպատաձուլական գործարանում դարավերջին աշխատում էր ավելի քան 3000 բանվոր, Սիրիայի մահուդի ձեռնարկություններում՝ 6000, Կեսարիայի կտավագործական արհեստանոցներում՝ 3000, Այնթապի նույն տիպի ձեռնարկություններում՝ 6000, կայսրության բոլոր գորգագործական գործարաններում ու արհեստանոցներում՝ 4000 տարբեր ազգության, այդ թվում նաև հայ բանվոր[46]։

Արևմտահայ արտագնացները համալրում էին նաև Թուրքիայի գյուղական պրոլետարիատի շարքերը։ Նրանք գնում էին Կիլիկիա, վարձվում Ադանայի բամբակի պլանտացիաներում, աշխատում որոշ ժամանակ և աշնանը ետ վերադառնում։ Հաջորդ գարնանն ու ամռանը նրանք իրենց հետ տանում էին նորերին և տարեցտարի ավելանում էր արտագնացների թիվը։ 80-ական թվականներին Ադանայի կուսակալությունում և նրա հարակից շրջաններում տարբեկան աշխատում էին հազարավոր սեզոնային բատրակներ, որոնց զգալի մասը հայեր էին[47]։ Բացի Կիլիկիայից, արևմտահայ արտագնացները գնում էին նաև Միջագետք, Կենտրոնական Անատոլիայի հարթավայրային շրջանները, սեծովյան ափերը և աշխատում գյուղատնտեսության տարբեր ճնագավառներում։

Արևմտահայ բանվորները ենթարկվում էին դաժան շահագործման։ Ձեռնարկատերերը նրանց աշխատեցնում էին այնքան, որքան ցանկանում էին, քանի որ աշխատանքի որոշակի տևողություն չէր սահմանված։ Շատ տեղերում բանվորները զուրկ էին անգամ հանգստյան օրերից։ «Վտակը» գրում էր, որ Դիարբեքիրում «բանվորները կաշխատին այնքան, որքան իրենց գործատէր աղան կամ վարպետ-արհեստաւորը կը հրամայէ։ Շատ բանվորներ գործի առատութեան ժամանակ ամբողջ 2 օրուայ ընթացքի մեջ հազիւ կը կարողանան

---

43 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ Գրականության և արվեստի թանգարան, Թ. Ազատյանի արխիվ, գ. 40, թ. 6, գ. 47, թ. 23, գ. 49, թ. 6, գ. 57, թ. 87, գ. 59, թ. 7։

44 «Արձագանք», 1887, էջ 269։

45 Բաֆֆի, Երկեր, հ. 5, էջ 40։

46 Տե՛ս О. Г. Инджикян, Նշված աշխ., էջ 214, 216, 223։

47 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108։

3 ժամայ քուն-հանգիստ վայելել։ Կօշկակար ու դերձակ բանուորներու դրութիւնը տօներու նախորդ շաբաթներուն սոսկալի է, կաշխատին գիշեր ու ցորեկ անընդհատ, և այսպէս քանի մը օրեր շարունակաբար, առանց հանգստի, առանց դադարի»[48]։

Աշխատանքային օրվա տևողությունն ավելի երկար էր ցրված մանուֆակտուրաներում։ Գնորդ-առևտրականները տնայնագործներին ստիպում էին աշխատել գիշեր ու ցերեկ և օգտվելով այն բանից, որ նրանք բանում էին իրենց տներում, շահագործում էին նաև նրանց ընտանիքի անդամներին, քանի որ տնայնագործը երբ պառկում էր հանգստանալու, նրա գործը շարունակում էին կինն ու երեխաները[49]։

Թուրքական կառավարությունը չէր սահմանել բանվորական աշխատավարձի որոշակի չափեր։ Ձեռնարկատերերն էլ օգտվելով դրանից և աշխատուժի առատությունից, դաժան շահագործման դիմաց գործավորներին չնչին գումար էին վճարում։

XIX դարի 80—90-ական թվականներին Թուրքիայում ամենաբարձր աշխատավարձ ստանում էին հանքահորերում ու ձուլարաններում աշխատողները՝ օրական 18—20 ղուրուշ։ Տնտեսության մնացած ճյուղերում նրանք վարձատրվում էին անհամեմատ ցածր։ Կարինում ատաղձագործն ստանում էր օրական 8 ղուրուշ, Խարբերդում հյուսնը՝ 8 ղուրուշ, Թոքատում պղնձագործը՝ 5—6 ղուրուշ, Վանում մասնագետ-բանվորների մոտ 70%-ը՝ 2—3 ղուրուշ և այլն[50]։ Այսպիսով, տղամարդ բանվորները օրական ստանում էին միջին հաշվով 6 ղուրուշ։

Կանայք ավելի ցածր էին վարձատրվում։ Նրանց օրական միջին վարձը կազմում էր մոտ 3,5 ղուրուշ։ Ինչ վերաբերում է դեռահասներին, ապա տղաները ստանում էին օրական 2—3, իսկ աղջիկները՝ 1—1,5 ղուրուշ։

Բանվորները չկարողանալով վաստակել ընտանիքին անհրաժեշտ աննդի գումարը, մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը։ Կ. Պոլսում նրանք «պանիր, հաց և կամ մածնաթան (ուտիքի օրեր), սոխ, հաց (պահք օրեր) և կամ ջուրի մեջ հաց թաթախելով կուտեն։ Երբեմն ալ մի քիչ լոբիա կլցնեն ջուրին մեջ ու խաշելով կուտեն։ Մսախառն կերակուր... ամսին մեջ հազիվ մի կամ երկու անգամ կպատահեր, որ ուտեն, այն ալ... հոտած տեսակեն»[51]։

---

48 «Վտակ», 1908, մարտի 1 (№ 47)։

49 Հատկանշական է, որ ապրանքակապիտալիստական արտադրության պայմաններում աշխատողը երկար ու տևական էր նաև տնտեսապես քայքայված կամ քայքայվող արհեստավորների համար։ Զգալով պահպանել իրենց գոյությունը, նրանք նույնպես աշխատում էին օր ու գիշեր։ 1897 թ. «Բիւզանդիոնը» գրում էր. Վանում «թէ խանութպաններ, և թէ արհեստաւորներ ընդհանրապէս արևի ծագելէն ժամ մը, ժամ ու կէս յետոյ կսկսին գործը, իսկ երեկոյան ևս ժամի 10 1/2-ին կը դադարին գործելէ» («Բիւզանդիոն», 1897, մարտի 15, № 112)։ Սակայն արհեստավորները չէին կարողանում խուսափել քայքայումից։ Գնալով նրանց ծախսերը գերազանցում էին եկամուտներին։ «Մուրճը» գրում էր, թե Վանի արհեստավորը տարեկան 20 լիրայի մուտք ունի, բայց «20—25 և նույնիսկ 30 լիրայի ելք է ունենում» («Մուրճ», 1904, № 9, էջ 27)։

50 Տե՛ս «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. LXVI, Записки о Малой Азии, Генерального штаба полковника Путята, СПб.,1896, стр. 106; *Линч*, Армения, путевые очерки и этюды, т. II, стр. 278. «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 27։ «Մշակ», 1890, № 81։

51 «Մշակ», 1877, օգոստոսի 25 (№ 61)։ Հատկանշական է, որ տնտեսական քայքայման հետևանքով վերին աստիճանի ցածր էր նաև կիսապրոլետարացված արհեստավորների կենսա-

Անտանելի էին բանվորների բնակարանային պայմանները։ Նրանց մի մասն ապրում էր կիսախարխուլ տնակներում ու հյուղակներում, մի մասը վարձում էր այդպիսի բնակարաններ, մի մասն էլ՝ գերաղանցապես գավառներից Կ. Պոլիս եկածները, քարշ էին գալիս եկեղեցիների գավիթներում, քարվանսարաներում, գետնախորշերում։ Նրանց կացությունն ուսումնասիրող բժիշկներից մեկը գրում էր, որ արտագնացներից շատերը ապրում էին մայրաքաղաքի Գասրմ փաշա կոչված թաղի այնպիսի տնակներում, որտեղ «փըլփըլված պատերէն ամեն օր հող և քար վար կը թափին, մութ և խոնաւ տեղեր՝ ոյց հետ բաղդատելով գաղանի որջերն աւելի վայելչութիւն ունին»։ Մայրաքաղաքի Ըրզատ բազարի «սրճարանների տակէն գետնափոր տեղերէ դեղնած երեսներով մարդեր դուրս կելնեն պատուած և կեղտոտ շորեր հագած։ Ահա այդ մարդեր հայաստանցիներ են. 18—20—25 տարեկան երիտասարդներ... սոցա մէջ կգտուին 10—12 տարեկան պատանեակներ ալ, որպէս նաև կատարեալ հասակաւորներ և ծերեր... խեղճերն այդ գետնափոր տեղեր խմբովին կը պառկին խիտ առ խիտ, հայր, որդի, եղբայր, դրացի, 10—15 անձ միասին, որպեսզի վարձն աւելի աժանագին լինի...»[52]։

Մանր էին նաև բանվորների աշխատանքային պայմանները։ Գործարաններում ու հանքահորերում չէին պահպանված նրանց կյանքի ապահովման տարրական կանոնները։ Դրա հետևանքով գործավորները հաճախ վնասվածքներ էին ստանում, հիվանդանում ու դառնում հաշմանդամ։

Հատկանշական է, որ արևմտահայ ընչազուրկ զանգվածները շատ հաճախ չէին կարողանում աշխատանք գտնել անգամ այդպիսի ծանր պայմաններով։ Գործազրկությունն ու կյանքի անտանելի պայմանները ստիպում էին նրանց թողնել Թուրքիան, անցնել արտասահման և համայրել միջազգային պրոլետարիատի շարքերը։

* * *

Ապրանքային արտադրությունը Արևմտյան Հայաստանի գյուղերում նույնպես ստեղծում էր սոցիալական շերտավորում։ Տնտեսապես բաժանված գյուղացիների մի զգալի մասը հարկադրված վարձվում էր աղաների ու հարուստ գյուղացիների մոտ և կատարում նրանց տնային ու հատկապես դաշտային բազմաթիվ աշխատանքները։ Այդ գյուղացիները վարձվում էին սովորաբար օրերով ու սեզոններով, բայց հաճախ նաև տարիներով։ Աղաներն ու հարուստները վարձում էին այնքան բատրակներ, որքան կարողանում էին և ամենաիրավազրկվածին ու ձեռներեցին նշանակում ավագ մշակ, հանձնարարելով նրան բոլոր մշակների աշխատանքների կազմակերպումն ու հսկողությունը։ Զափահաների հետ մեկտեղ տերերը վարձում էին նաև երեխաներին ու աշխատեցնում իբրև հոտաղներ, ջրկիրներ կամ տնային սպասավորներ։ Նրանք երեխաներին նույնպես վարձում էին տարբեր ժամկետներով, հաճախ վաղ դար-

---

մակարգակը։ Վանի «Հայ բնակչության մեջ հազիւ քսան ընտանիք կար, որոնք ունեոր կը համարուին և բնականաբար լաւ կապրէին. բարեկեցիկ վիճակ ունէին մաս մը խանութպաններ, արհեստաւորներու վարպետ տէրեր..., իսկ աղքատները, աշխատաւոր ձեռք չունեցողները, ոտքի վրա գործ ընողները, որոնք մեծ թիւ մը կը կազմէին, պարզապէս ցամաք հացով կապրէին, ջրլիկ մը ժաժիկ, գլուխ մը սոխ կամ ադած բանջար, եթէ այդ ալ ամեն օր ունենային» (Մալխաս, Ճամբուս վրա, հատ. Ա, Նիւ-Յորք, 1950, էջ 105—106)։

52 «Մշակ», 1877, «գոստոսի 25 (№ 61)։

նանից մինչև ուշ աշուն[53]։ Երկրի մի շարք շրջաններում այդ ժամանակահատվածը կոչվում էր հորթնթող։

Վարձու աշխատանքի կիրառումն ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացած ձևերի դրսևորումն էր։ Սակայն Արևմտյան Հայաստանում այդ ձևը տակավին թույլ էր, իսկ առավել տարածվածը կապիտալիստական հարաբերությունների նախնական կամ սաղմնային ձևն էր։

Արևմտահայ գյուղական պրոլետարիատը ենթարկվում էր դաժան շահագործման ու ճնշման։ Աղաներն ու հարուստ գյուղացիները բատրակներին շնչին վճարով աշխատեցնում էին վաղ լուսաբացից մինչև ուշ երեկո։ Բուլանըխում ձմեռվա երեք ամսվա համար մշակին տալիս էին հագուստ ու դրամ կամ բոլորը գումարով արտահայտած՝ 4,47—5,41 ռուբլի։ Ամռան ամիսների համար վճարում էին 44—54 փութ ցորեն, մի զույգ գուլպա, շապիկ, գլխի փաթթոց և աբա[54]։ Դիարբեքիրի կուսակալության Հազոյի դաշտում մեկ տարվա աշխատանքի համար մշակին տալիս էին 35—40 փութ ցորեն[55]։ Ավելի ցածր էին վարձատրում երեխաներին։ Մուշի դաշտում նրանց տալիս էին 3 շնիկ գարի, 3 շնիկ ցորեն, 3 շնիկ գլգիլ (մեկ շնիկը հավասար է 2 կոտի կամ փթի), շապիկ ու վարտիք և ուտելիք։ Այդ բոլորը «եթէ դրամի վերածենք, միջին հաշվով՝ ինն ամսուայ վարձքը կըլլա իննսուն առ առավելն հարիւրքսան դուրուշ, կամ ամիսը՝ տաս-տասներկու դուրուշ»[56]։ Ուրեմն, չափահաս մշակը օրական ստանում էր 2—3, անչափահասը՝ 0,4 դուրուշ կամ առաջինը՝ 12—18, իսկ երկրորդը՝ 1,5 կոպեկ։ Սակայն աղաներն ու գյուղական հարուստները հաճախ չէին վճարում կամ զանազան պատրվակներով կրճատում էին անգամ այդ շնչին վարձը և բատրակներին դատեցնելով, դատարկ վռնդում էին։

Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում աշխատավորների դժոխային կացությունը պայմանավորված էր ոչ միայն տիրապետող բռնապետական կարգերով, այլև նրանով, որ պրոլետարիատը իբրև դասակարգ նոր էր ձևավորվում և դեռևս չէր դարձել այնպիսի ուժ, որ կարողանար կազմակերպված պայքարով բարելավել իր դրությունը։ Բանվորները ոչ այնքան կենտրոնացված էին խոշոր արդյունաբերական գործարաններում ու ֆաբրիկաներում, որքան ցրված էին միջին ու հատկապես մանր արհեստանոցներում։ Նրանց մոտ դեռ թույլ էր ինտերնացիոնալ համախմբվածությունը և դասակարգային ինքնագիտակցությունը։ Չկար նրանց ղեկավարող և ուղղություն տվող պրոլետարական կուսակցություն, որը կազմակերպեր բոլոր ճնշվածների պայքարը, կոփեր նրանց պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը և գրոհը տաներ բռնակալության դեմ։

4. ՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԱԶԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ բուրժուական ազգը որպես պատմական հասարակական կատեգորիա ձևավորվեց կապիտալիստական հարաբերությունների ծագման ու զարգացման ընթացքում։ «Ազգերը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— հասարակական զարգացման

---

53 Տե՛ս Բենսե, Բուլանըխ կամ Հարքի գավառ, Թիֆլիս, 1901, էջ 66։

54 Նույն տեղում։

55 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1910, օգոստոսի 7 (№ 343)։

56 Ղեղամ Տեր-Կարապետյան, Տարոնի աշխարհ, պատկերներ պատմվածքներ, Փարիզ, 1931, էջ 41։